

Nicol Janočková

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied,
verejná výskumná inštitúcia, Bratislava, Slovenská republika

(DE)NUMERÁLNE SLOVOTVORNÉ HNIEZDA V SLOVENČINE

Pri analýze **(de)numerálnych slovotvorných hniezd** (DSH), v rámci ktorej sme pracovali s termínmi **slovotvorné hniezdo**, **slovotvorná paradigma**, **slovotvorný rad** a **stupne motivácie**, sme vychádzali z teórie lexikálnej a slovotvornej motivácie podľa J. Furdíka (2004), M. Ološtiaka (2015) a z prác K. Vužňákovej (2015) a M. Ološtiaka – J. Genčího (2020). Výskumnú vzorku tvorili jednoslovné (sporadicky aj analytické) jednotky motivované od východiskových základných určitých čísloviek: *nula*, *jeden/prvý*, *dva/druhý*, *tri*, *štyri*, *päť*, *šesť*, *sedem*, *osem*, *deväť*, *desať*, *sto*, *tisíc*, *milión*, *miliarda*, *bilión*. Materiál – 3 724 jednotiek, resp. 4 599 vrátane polymotivovaných jednotiek, usporiadaných do slovotvorných hniezd (v tabuľkovom procesore Microsoft Excel) – sme čerpali z výkladových slovníkov slovenčiny: Slovník slovenského jazyka (Peciar 1959 – 1968), Krátky slovník slovenského jazyka (Kačala a kol. 2003) a Slovník súčasného slovenského jazyka (Buzássyová, Jarošová 2006; Jarošová, Buzássyová 2011; Jarošová 2015; Jarošová 2021) – pomocou lexikografického korpusu LexiCorp (Benko 2019). Motivačné vzťahy sme overovali v Slovníku koreňových morféme slovenčiny (Sokolová a kol. 2012).

Pri numeráliách rozlišujeme slovotvorbu numerálií – tvorenie čísloviek od čísloviek (**intranumerálna slovotvorba**) a slovotvorbu iných slovnodruhových derivátov, kvázikompozít, kompozít, kompozično-derivačných jednotiek a analytických lexém od numerálií (**denumerálna slovotvorba v užšom zmysle**). **(De)numerálna slovotvorba v širšom zmysle** zahŕňa tvorenie akýchkoľvek (čísllovkových aj nečísllovkových) derivátov, kvázikompozít, kompozít, kompozično-derivačných jednotiek a analytických lexém z čísloviek.

Z hľadiska veľkosti DSH je poradie nasledujúce (číslo v zátvorke uvádza počet členov hniezda bez polymotivačných vzťahov): *dva* (749), *jeden* (449), *desať* (426), *päť* (376), *tri* (371), *osem* (253), *sto* (250), *štyri* (237), *šesť* (112), *sedem* (106), *tisíc* (96), *prvý* (73), *deväť* (66), *milión* (61), *druhý* (52), *miliarda* (22), *nula* (22), *bilión* (3).

V DSH sú denumerálne motiváty výsledkom 1. – 7. motivačného stupňa (vrátane polymotivácie), pričom priemerný počet motivačných stupňov je 4,3. Maximálny počet motivačných stupňov, ktorými sa vyznačovali DSH: 2 (*bilión*), 3 (*prvý*, *druhý*, *tisíc*), 4 (*nula*, *päť*, *šesť*, *sedem*, *deväť*, *sto*, *milión*, *miliarda*), 5 (*tri*, *štyri*, *osem*), 6 (*dva*, *desať*), 7 stupňov (*jeden*).

V rámci analýzy DSH sme sa pristavili pri vybraných slovotvorných javoch (pri polymotivácii) a druhoch denumerálnych motivátov (pri morfológických motivátoch, číselných substantívach a deminutívach).

Polymotivácia sa vyskytuje pri intranumerálnej (*sedem* → ***sedm-ina*** „časť celku vzniknutá jeho rozdelením na sedem rovnakých častí“; *sedem* → *siedm-y* → ***sedm-ina*** „siedma časť celku“) aj denumerálnej slovotvorbe (*päť* + **na desať* → *pät-násť* → ***pätnást-ka*** 1. „vek pätnásť rokov“, 2. „kto má pätnásť rokov“; *päť* + **na desať* → *pät-násť* → *pätnást-y* → ***pätnást-ka*** 1. „pätnáste narodeniny“, 2. „kto oslavuje pätnáste narodeniny“; *dva* + *liter* → ***dv-ov-litr-ovka*** „fľaša s objemom dva litre“ – kompozično-derivačná jednotka; *dva* → *dv-ov-litr-ový* → ***dvojlitrov-ka*** „dvojlitrová fľaša“ – derivát – univerbát).

Z **morfologickej motivácie** sa vyskytuje **substantivizácia** základných, skupinových, radových a zlomkových čísloviek (*stretnutie o jednej*, *investičné desatoro*, *chodiť do ôsmej*, *mestská štvrť*), **pronominalizácia** základných a radových čísloviek (*jeden nikdy nevie*, *staráť sa o druhých*), **adverbializácia** základných čísloviek (*je mi to jedno*). Prípad typu *mať tisíc*

možností hodnotíme ako morfológickú motiváciu (ale v rámci totožného slovného druhu) – prechod určitej číslovky na neurčitú, aj ako sémantickú motiváciu – rozšírenie významovej štruktúry lexémy o jednu lexiu.

Z denumerálnych slovotvorných typov bohatú polysémiu majú **číselné substantíva**, pri ktorých sú zaujímavé prípady formálne motivované základnou číslovkou, ale sémanticky základnou aj radovou číslovkou (*sledovať jednotku* = „prvý televízny okruh, kanál“ alebo „televízny okruh, kanál číslo jeden“).

Deminutíva sa tvoria od číselných substantív (*dv-oj-ka* → *dvojoč-ka*) a čísloviek so substantívnou formou (základné a zlomkové: *milión* → *milión-ik*, *tretina* → *tretin-ka*) a vyjadrujú kvalitatívnu (nie kvantitatívnu deminutívnosť), spojenú s príznakom expresívnosti.

Numerále vystupuje v slovotvorných vzťahoch ako plnohodnotný motivant i motivát, až na prípady so zastretou motiváciou pri tvorení jednotiek a desiatok typu *dva-násť*, *dva-dsať*, *šesť-desiat*, kde sa pôvodné tvary číslovky *desať* vývinom prehodnotili na afixoidy (*-násť*, *-dsať*, *-desiat*). Pri intranumerálnej slovotvorbe, konkrétne pri tvorení vyšších základných a radových čísloviek je motivačný potenciál teoreticky neobmedzený. Tvorenie napr. skupinových čísloviek je síce tiež systémové, ale prakticky sa z nich využívajú predovšetkým skupinové číslovky s nižšou numerickou hodnotou (napr. *dvoje*, *desatoro*, ale zriedkavé *osemnásťtoro*, *dvestoro*). So stúpajúcou numerickou hodnotou sa znižuje počet členov hniezda (porov. *dva* – 749 členov, ale *tisíc* 96 členov, nerátajúc polymotiváciu). Výrazný podiel na rozvetvených motivačných vzťahoch v DSH patrí polymotivácii a dôležitým javom je aj analytickosť (*päť miliónov*, *päť a polkrát* / *päť a pol ráz*, *sedemstodvadsiaty štvrtý* / *sedemsto dvadsiaty štvrtý*).

LITERATÚRA

- BENKO V. „LexiCorp: Corpus Approach to Presentation of Lexicographic Data.“ Kosem I., Zingano Kuhn T., Correia M. (eds.). *Electronic lexicography in the 21st century: Smart lexicography. Proceedings of the eLex 2019 conference. 1–3 October 2019, Sintra, Portugal*. Brno: Lexical Computing CZ, s.r.o., 2019: p. 957–969.
- BOZDĚCHOVÁ I. *Tvoření slov skládáním*. Praha: ISV Nakladatelství, 1994.
- FURDÍK J. *Slovenská slovotvorba (teória, opis, cvičenia)*. Ed. M. Ološtiak. Prešov: Vydavateľstvo Náuka, 2004.
- FURDÍK J. *Teória motivácie v lexikálnej zásobe*. Ed. M. Ološtiak. Košice: Vydavateľstvo LG, 2008.
- JACKO J. *Slovenská morfológia v škole*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1974.
- JANOČKOVÁ N., ŠRÁMEKOVÁ I. „Desaťročný jednorozec je prvotriedny sedmospáč. O (de)numerálnej kompozícii v slovenčine.“ *Stopenjsko besedotvorje. 23. mednarodna znanstvena konferenca Komisije za besedotvorje pri Mednarodnem slavističnem komiteju* (Ljubljana 17. – 20. 9. 2024) (v tlači).
- KAJANOVÁ O. „Využitie čísloviek v terminológii.“ *Slovenské odborné názvoslovie*, roč. 8, č. 10 (1960): s. 257–263.
- KRAJČOVIČ R. *Vývin slovenského jazyka a dialektológia*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1988.
- MARSINOVÁ M. „Slovesá motivované číslovkami.“ *Slovenská reč*, roč. 44, č. 6 (1979): s. 328–334.
- OLOŠTIAK M. (ed.). *Kvalitatívne a kvantitatívne aspekty tvorenia slov v slovenčine*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2015.

- OLOŠTIAK M., GENČI J. „Kvalitatívne a kvantitatívne aspekty tvorenia slov v slovenčine. Motivačný rad (k 85. výročiu narodenia Juraja Furdíka).“ *Slovenská reč*, roč. 85, č. 3 (2020): s. 282–306.
- OLOŠTIAK M., IVANOVÁ M. *Kapitoly z lexikológie (Lexikálna syntagmatika a viacslovné pomenovania)*. Prešov. Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2013.
- ONDRUS P. *Číslovky v súčasnej spisovnej slovenčine*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 1969.
- ONDRUS P. *Kapitoly zo slovenskej morfológie*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1978.
- ONDRUS P., HORECKÝ J., FURDÍK J. *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1980.
- PETR J. (ved. red.). *Mluvnice češtiny I*. Praha: Academia, 1986.
- RUŽIČKA J. (red.). *Morfológia slovenského jazyka*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1966.
- ŠIMANDL J. „Číslovky: obecný rámec, číslovky základní a řadové.“ Štícha F. (ed.). *Kapitoly z české gramatiky*. Praha: Academia, 2011: s. 691–727.
- ŠIMANDL J. „Slovotvorný prehľad slov s číselným významem I: číslovky určité.“ *Korpus – Gramatika – Axiologie*, č. 12 (2015): s. 54–74.
- ŠIMANDL J. „Slovotvorný prehľad slov s číselným významem II: číslovky neurčité.“ *Korpus – Gramatika – Axiologie*, č. 13 (2016): s. 48–60.
- ŠLOSAR D. *Česká kompozitá diachronně*. Brno: Masarykova univerzita, 1999.
- ŠRÁMEKOVÁ I. „K potenciálnej variantnosti číslovkových tvarov dvojstý, dvestý.“ *Kultúra slova*, roč. 57, č. 5 (2023): s. 268–284.
- ŠTÍCHA F. a kol. *Akademická gramatika spisovné češtiny*. Praha: Academia, 2013.
- VUŽŇÁKOVÁ K. *Problémy lexikografického zachytenia slovotvorného systému slovenčiny*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, 2006.
- VUŽŇÁKOVÁ K. *Kompozitá v slovenčine*. Prešov: Pedagogická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2012.
- VUŽŇÁKOVÁ K. „Numeráliá a pronominá.“ Ološtiak M. (ed.). *Kvalitatívne a kvantitatívne aspekty tvorenia slov v slovenčine*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2015: s. 684–695.

ZDROJE

- BUZÁSSYOVÁ K., JAROŠOVÁ A. (ed.). *Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G*. Bratislava: Veda, 2006. <<https://slovník3.juls.savba.sk/>> 27.10.2023.
- JAROŠOVÁ A., BUZÁSSYOVÁ K. (ed.). *Slovník súčasného slovenského jazyka. H – L*. Bratislava: Veda, 2011. <<https://slovník3.juls.savba.sk/>> 27.10.2023.
- JAROŠOVÁ A. (ed.). *Slovník súčasného slovenského jazyka. M – N*. Bratislava: Veda, 2015. <<https://slovník3.juls.savba.sk/>> 27.10.2023.
- JAROŠOVÁ A. (ed.). *Slovník súčasného slovenského jazyka. O – Pn*. Bratislava: Veda, 2021. <<https://slovník3.juls.savba.sk/>> 27.10.2023.
- KAČALA J., PISÁRČIKOVÁ M. (red.). *Krátky slovník slovenského jazyka*. 3. dopl. a preprac. vyd. Bratislava: Veda, 1997.
- KAČALA J., PISÁRČIKOVÁ M., POVAŽAJ M. (red.). *Krátky slovník slovenského jazyka*. 4. dopl. a upr. vyd. Bratislava: Veda, 2003. <<https://slovník3.juls.savba.sk/>> 27.10.2023.
- KRÁLIK Ľ. *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava: Veda, 2015.
- PECIAR Š. (red.). *Slovník slovenského jazyka*. 6 zv. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1959–1968. <<https://slovník3.juls.savba.sk/>> 27.10.2023.

POVAŽAJ M. (red.). *Pravidlá slovenského pravopisu*. 2. dopln. a preprac. vyd. Bratislava: Veda, 1998.

Slovenský národný korpus. Korpusová verzia prim-5.0-public.all. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, 2011. <<http://korpus.juls.savba.sk>> 27.10.2023.

SOKOLOVÁ M., OLOŠTIAK M., IVANOVÁ M. (red.). *Slovník koreňových morfémi slovenčiny*. 3., upravené a doplnené vyd. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2012.